

Demokratizacija kmetijskih politik in trajnostna lokalna samooskrba

Abstract

Democratization of Agricultural Policy and Sustainable Local Self-Sufficiency

The author discusses the question of a divide between the goals of the Slovene agricultural policy and the actual situation regarding sustainable local self-sufficiency. An insight into farmers' reality helps illuminate misunderstandings between them and the state. The author believes their actions are conditioned by the system as well as by their imaginaries: values, notions, expectations, and convictions about themselves, about farming and about the role of the state. Entering their imaginaries, the author tries to reveal the existing obstacles impeding farmers from acting more efficiently. Farmers expect the state to enable their survival, however, they are convinced that the state does not do anything to improve their operating conditions. The representatives of the state on the other side stress that measures have been adopted to address the situation, but farmers are not responding. The author tries to explain the existing misunderstandings, and show that for an effective agricultural policy we have to first start removing the existing obstacles. In order to achieve that, we need democratization enabling the excluded agents to be systematically included in the policy-making process, and we need discussions confronting different views – not only about the content of the policy, but firstly about the systematic options for entering the policy-making process, and what is more, about the notions, convictions, and expectations of the agents.

Keywords: Agricultural policy, sustainable self-sufficiency, democratization, systematic conditions, imaginary, action

Katja Cankar is PhD student of environmental studies at the University of Ljubljana. (cankar.katja@gmail.com)

Povzetek

Avtorica obravnava razhajanja med cilji slovenske kmetijske politike in dejanskim stanjem na področju trajnostne lokalne samooskrbe. Pri tem s pomočjo vpogleda v realnost kmetov skuša osvetliti nerazumevanje, ki se kaže med njimi in državo. Delovanje kmetov vidi povezano tako s sistemskimi pogoji kot z njihovimi imaginariji: vrednotami, predstavami, pričakovanji in prepričanji o sebi, o kmetovanju in o delovanju države. Zato razpravo iz vsebine kmetijskih politik prestavi na raven teh pogojev in odkriva blokade, ki ovirajo učinkovito delovanje kmetov. Kmetje namreč pričakujejo, da jim bo država omogočala preživetje, hkrati pa ugotavljajo, da je oddaljena od njihovih realnih problemov in da sami na oblikovanje politike nimajo nikakršnega vpliva. Z vidika ministrstva je stanje drugačno: na voljo so številni ukrepi, vendar se kmetje nanje ne odzivajo. Avtorica skuša v članku osmisliti obstoječe nerazumevanje in pokazati, da je treba za učinkovito kmetijsko politiko najprej začeti odstranjevati tako mentalne kot sistemske ovire. Za to pa je potrebna demokratizacija, ki bo omogočala sistemsko vključevanje izključenih akterjev, pogovore pa je treba iz vsebine kmetijskih politik prestaviti na raven, kjer se bodo soočala mnenja o sistemskih možnostih vstopanja v kmetijsko politiko in kar je še pomembnejše, kjer se bodo soočale predstave, prepričanja in pričakovanja akterjev.

Ključne besede: kmetijska politika, trajnostna samooskrba, demokratizacija, sistemski pogoji, imaginarij, delovanje

Katja Cankar, politologinja in doktorska študentka varstva okolja na Univerzi v Ljubljani.¹(cankar.katja@gmail.com)

Uvod

»Osnovne usmeritve kmetijske politike v večini držav veljajo 50 ali 100 let in kar nekaj evropskih držav je, kjer te politike niso predmet političnega bojevanja. Boril se bom zato, da bomo prišli do konsenza in da je vsaj področje prehrane umaknjeno iz političnega boja,« je 12. septembra 2014 pred Državnim zborom povedal minister na področju kmetijstva Dejan Židan. Njegove ciljne usmeritve so povečevanje pridelave hrane, še zlasti vrtnin, krušnih žit in ekoloških živil, zmanjševanje administracije na kmetijah in spodbujanje nakupov lokalne hrane. Eden večjih slovenskih pridelovalcev mleka pa je do dela države kritičen: »Mislim, da pri nas niti minister niti zbornica ne vesta, kaj kmetijska politika sploh je. Živita predaleč od dejanskih problemov kmetijstva, da bi lahko vplivala na kmetijsko politiko, in tega tudi ne želita, ker ju ne zanima prav zelo. Prav tako kot ju ne zanima stopnja samooskrbe naroda.«

Nerazumevanje med državo in nosilci pridelave hrane² ovira uresničevanje strateških ciljev slovenske kmetijske politike, ki se, vsaj na normativni ravni, zavzema za zagotavljanje prehranske varnosti s stabilno pridelavo kakovostne in čim cenejše hrane, za ohranjanje in varstvo proizvodnih dejavnikov in za uresničevanje načel trajnostne pridelave hrane, predvsem s spodbujanjem ekološkega kmetijstva.³ Slovensko kmetijstvo, za katero so značilne v povprečju majhne kmetije (6,6 ha), živinorejska usmeritev in velik delež kmetij z omejenimi možnostmi za kmetijsko dejavnost, namreč zadosti za samo 68–75 % stopnje samooskrbe.⁴ Ta je še posebej

¹ Doktorski študij je delno sofinancirala Evropska unija, in sicer iz Evropskega socialnega sklada. Sofinanciranje se izvaja v okviru Operativnega programa razvoja človeških virov za obdobje 2007–2013, 1. razvojne prioritete Spodbujanje podjetništva in prilagodljivosti; prednostne usmeritve 1. 3: Štipendijske sheme.

Za pomoč in podporo se zahvaljujem mentorju, izr. prof. dr. Andreju Lukšiču.

² S kmetijsko dejavnostjo se v Sloveniji ukvarja 208.000 delovno aktivnih oseb, čeprav je pri večini to postranska dejavnost. Le 32.300 oseb opravi 0,75 do 1 polnovrednih delovnih moči oziroma 1800 delovnih ur na leto, kar je povprečje opravljenih delovnih ur v Sloveniji (SURSTAT, 2010). Na teh osebah, ki pomenijo dobrih 1,6 odstotka prebivalstva, temelji kmetijstvo v Sloveniji.

³ Upoštevajoč načela močne (ekološke, okoljske) trajnosti lahko ekološko kmetijstvo označimo kot obliko kmetijstva, ki se najbolj približuje konceptom vseh treh stebrov trajnosti in pomeni minimizirane negativne vplive na okolje (Slabe-Erker, 2012: 9).

⁴ Gre za oceno agregatne stopnje samooskrbe Kmetijskega inštituta Slovenije (MKGP, 2013). Točne ocene ni, ker se stopnja samooskrbe meri zgolj za posamezne proizvode in ne na agregatni ravni (Volfand, 2014).

nizka pri zelenjavi (34 %), krompirju (46 %), žitih (55 %) in ekoloških živilih (20 %) (KIS, 2014; Slabe, 2010). Obstoječe raziskave kažejo, da možnosti za uresničevanje boljše trajnostne lokalne samooskrbe s hrano v Sloveniji obstajajo, vendar niso dovolj izkoriščene.⁵

Namen članka je, da osvetli nekatere vidike razhajanj med strateškimi političnimi cilji in dejanskim stanjem, kjer se ti cilji ne reflektirajo. Pri tem se osredinja na pridelovalce hrane in na ovire, ki blokirajo njihovo delovanje in ki lahko vodijo v konflikte. Članek skuša pokazati, da demokratizacija, s katero bi na vključujoč način obravnavali tudi vprašanja teh blokad in ne zgolj same vsebine kmetijskih politik, lahko ponudi možnost za izhod iz potencialnih konfliktov in učinkovitejšo kmetijsko politiko.

Empirični del raziskave

V poglobljenih polstrukturiranih intervjujih, opravljenih od februarja do junija 2015 na osmih kmetijah na Gorenjskem, sem se z nosilci pridelave hrane pogovarjala o tem, kako kmetujejo in s kakšnimi težavami se pri tem srečujejo, o tržnih vidikih kmetovanja, o kmetijski politiki, o akterjih v kmetijski politiki, o njihovem lastnem vplivu na kmetijsko politiko, o možnostih povezovanja in medsebojnega organiziranja, o njihovem pogledu na samooskrbo, prehransko varnost, okolje ter o njihovih vizijah za prihodnost. Intervjuje sem opravila s kmeticami in kmeti na Gorenjskem na štirih ekoloških (E1, E2, E3 in E4) in štirih konvencionalnih (K1, K2, K3 in K4) kmetijah. Sogovornike poimenujem akterji, s čimer jim pripisujem potencial za vplivanje na razmere, v katerih delujejo.

⁵ Perpar in Udovč (2010) vidita možnost izboljšav v izobraževanju in usposabljanju tako pridelovalcev kot potrošnikov, v raziskavah na področju kmetijstva ter novih tehnologijah, organiziranosti pridelovalcev in njihovem skupnem nastopu na trgu, odpravljanju birokratskih ovir in spodbujanju okoljsko učinkovitejšega kmetijstva. Tudi Slabe in dr. (2011) prepoznajo nekatere dobre razvojne možnosti za povečanje vloge ekološke pridelave pri lokalni samooskrbi, saj so obstoječe kmetije tržno naravnane, demografska slika je razmeroma ugodna, velik razvojni potencial pa se kaže tudi v inovativnosti in novih razvojnih idejah obstoječih ekoloških kmetij. Vendar pa ugotavljajo, da je uresničevanje potenciala odvisno od ovir, ki jih čutijo pridelovalci. Več kot polovica pridelovalcev, vključenih v raziskavo, med ovire prišteva obremenitev z administracijo in birokracijo, druge bolj znane ovire pa so tudi problem trženja, premajhen obseg pridelave in premalo povpraševanja.

Tabela 1: Predstavitev intervjuvanih kmetij

Oznaka kmetije	Velikost v ha	Usmeritev kmetije	Starost intervjuvanca	Izobrazba intervjuvanca	Delovna mesta na kmetiji	Tehnološka razvitost
E1	7	živinoreja, reja perutnine	30-35	VI. in VII.	0, oba redno zaposlena	vsi osnovni stroji
E2	5	živinoreja, zelenjadarstvo, dopolnilne dej.	45-50	V., kmetijska	1	brez strojev, vse delo ročno
E3	8	ovčjereja, prašičereja, zelenjadarstvo, dopolnilne dej.	45-50	VII., kmetijska	1, žena redno zaposlena	malo, veliko ročnega dela
E4	4,5	zelenjadarstvo, prodaja sadik	45-50	V., kmetijska	1, mož redno zaposlen	brez strojev, vse delo ročno
K1	22	živinoreja, reja perutnine	50-55	VII., kmetijska	2, vsi prihodki od kmetije	kar rabijo pogosto, ostalo najemajo
K2	12	živinoreja	45-50	II.	1, vsi prihodki od kmetije	vsi osnovni stroji
K3	30	živinoreja sirarstvo	25-30; 45-50	VII., kmetijska	5-9, vsi prihodki od kmetije	vsi osnovni stroji
K4	15	živinoreja	45-50	IV., kmetijska	2, vsi prihodki od kmetije	kar rabijo pogosto, ostalo najemajo

Delovanje akterjev kot splet sistemskih pogojev in imaginarija

Ker sem v pogovorih odkrivala, kako in zakaj kot kmetje delujejo in se odzivajo na kmetijske politike, empirične rezultate predstavljam skozi klasično politološko vprašanje dihotomije med strukturo in delovanjem, ki ga številni politologi⁶ obravnavajo kot eno najpomembnejših teoretičnih vprašanj v družboslovni znanosti. Sprašujem se namreč, v kolikšni meri je delovanje akterjev že sistemsko povezano z zunanjimi, od njih neodvisnimi silami, koliko pa lahko s svojim aktivnim delovanjem na sistem vplivajo in sami oblikujejo razmere, v katerih delujejo. Področje kmetijske politike v veliki meri normativno ureja evropska zakonodaja, saj gre za najbolj regulirano skupno politiko Evropske unije. Posamezne države in s tem različni akterji, ki delujejo v njih, imajo kljub temu veliko možnosti, da vsaj do neke mere vodijo lastno kmetijsko politiko.⁷ Možnosti za sodelovanje pri oblikovanju in sprejemanju zakonodaje in podzakonskih predpisov na področju kmetijstva, pa tudi davčne, socialne in prostorske politike, poleg že obstoječih normativnih predpisov pomembno določa institucionalni okvir, v katerem se ti procesi odvijajo. Na področju kmetijstva tako interese kmetov formalno predstavlja Kmetijsko-gozdarska zbornica Slovenije. Članstvo v njej je obvezno, njene prednostne naloge pa so med drugim pospeševanje razvoja in promocija slovenskega kmetijstva, zagotavljanje storitev strokovnih služb in sooblikovanje zakonodaje.⁸ Medtem ko obstoječi sistemski pogoji določajo možnosti njihovega delovanja, pa lahko akterji s svojim delovanjem te pogoje tudi oblikujejo.⁹ Delovanje akterjev pa ni odvisno zgolj od sistemskih oziroma strukturnih pogojev. Skozi intervjuje ugotavljam, da imajo izjemen vpliv njihove vrednote, zavest, ideje ter lastna prepričanja in predstave, ki jih imajo o svoji vlogi kmeta, o kmetijski politiki, o vključenih akterjih in njenem delovanju ter o lastnih možnostih vplivanja na kmetijsko politiko. V obstoječi miselni okvir tako vpeljem še imaginarij kmetov – način, kako razmišljajo o sebi in o svojem odnosu do drugih: njihove vrednote, predstave, prepričanja in identitete.¹⁰ Te namreč lahko delovanje akterjev bodisi močno okrepijo bodisi omejujejo,

⁶ Na primer Carlsnaes (1992); Giddens (1984); Archer (1996). Več v Marsh (2005).

⁷ Podrobnejšo analizo možnosti, ki jih imajo države, da same oblikujejo svoje kmetijske politike, ponujata Greer (2005) in Nugent (2010).

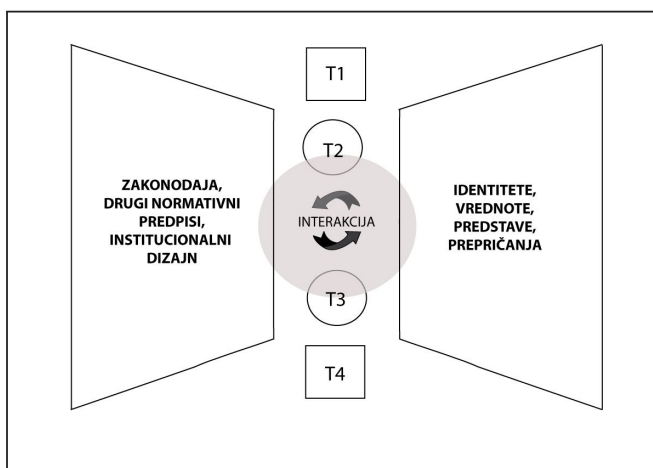
⁸ Kmetijsko-gozdarska zbornica Slovenije skladno s Zakonom o kmetijsko-gozdarski zbornici Slovenije (ZKGGZ) varuje in zastopa interese kmetijstva, svetuje posameznikom in pravnim osebam, ki opravljajo kmetijsko dejavnost, in pospešuje gospodarno in okolju prijazno kmetovanje.

⁹ O vprašanju strukture in delovanja je prvi razmišljal skupaj Giddens (v Marsh, 2005): Struktura določa pravila in potencialne akterje ter tako lajša ali omejuje njihovo delovanje, delovanje pa lahko pripelje do spremembe strukture in tako vpliva na prihodnje delovanje.

¹⁰ Izbrani miselni okvir je povzet po Archer, ki opisuje medsebojno prepletanje strukture, kulture in delovanja v morfogenetskem ciklu, v katerem lahko zaradi delovanja akterjev v družbeni interak-

vsekakor pa ga pomagajo osmisлити ter pojasniti nerazumevanje in napetosti, ki potencialno vodijo v konflikte. Imaginarij pa ne izhaja zgolj iz njih samih, temveč se razvija v obstoječem kulturnem kontekstu – prevladujočih ideologijah, vrednotah in konceptih družbe. Lahko gre za prevladujoč pomen, ki ga družba pripisuje vlogi kmetijstva v družbi, prepričanje o kakovosti določene hrane, mnenje o ekološkem kmetijstvu itd.

S svojim delovanjem in z družbeno interakcijo lahko akterji kljub temu, da so pod njihovim močnim vplivom, te pogoje tudi spreminjajo. S povezovanjem, skupnim delovanjem in vstopanjem v politične arene¹¹ imajo možnost, da sami ali prek drugih akterjev oziroma institucij vplivajo na spremembo zakonodaje, sprejem

Slika 1: Sočasnost cikla sprememb
Vir: Povzeto po Lukšič (2009: 553).

finančne spodbude, vzpostavitev novih institucij. Vplivajo pa lahko tudi na spreminjanje prevladujočih vrednot, prepričanj in predstav v družbi: lahko pokažejo, da je mogoče preživeti tudi z ekološkim kmetijstvom, ali pa na primer, da se tudi kmetje med sabo lahko povezujejo in s tem dosežejo boljše položaj na trgu. Spremembe lahko

pričakujemo, kadar bodo določeni akterji, ki so nosilci drugačnih idej, vrednot ali prepričanj, v svojem delovanju in spopadanju z drugimi akterji v politični areni dovolj uspešni pri uveljavljanju svojih interesov. Lahko pa do spremembe tudi ne pride, temveč se zgolj ohranja obstoječe stanje.¹² Pogosto mora najprej priti do

ciji pride (vendar to ni nujno) do spremembe kulturnih ali strukturnih pogojev. Več v Marsh (2005: 266–284).

¹¹ Kitschelt (1980: 18) politično areno razume kot prostor političnega delovanja, v katerem se določeni družbeni problemi politično tematizirajo in ki kaže določene strukturne značilnosti in omejitve procesov oblikovanja problemov, odločanja in implementacije.

¹² Akter E3 je med tistimi, ki so bili zaslužni za vzpostavitev standardov za ekološko kmetijstvo v Sloveniji. Pobuda za to je namreč prišla od kmetov in nevladnih organizacij, še preden je bilo na tem področju karkoli sistemsko urejeno na ravni države. S svojim aktivnim delovanjem je vplival na spreminjanje strukture, ki mu zdaj omogoča, da je uspešen ekološki kmet. Izkušnja akterjev K1 in K4 je drugačna – z vstopom v upravni odbor lokalne zadruga sta skušala vplivati na to, da bi le-ta postala bolj transparentna in da bi na trgu zastopala interese kmetov. Vendar je njuno delovanje zgolj sprožilo konflikte – tako med zadružnim vodstvom kot tudi med preostalimi kmeti – zato sta

sprememb na ravni identitet, vrednot, prepričanj in predstav (npr. začne se spreminjati prevladujoče družbeno prepričanje o ekološkem kmetovanju), da se sploh lahko spremeni razmerje moči in posledično tudi sistemski pogoji. Hkrati pa je za spremembo na tej ravni potrebna demokratizacija na ravni sistemskih pogojev, ki bo omogočila, da bodo akterji z drugačnimi imaginariji sploh lahko vstopili v politično arena in jo s svojim delovanjem spreminjali. Spreminjanje tako lahko razumemo kot sočasno dogajanje na dveh ravneh (glej Sliko 1).

Imaginariji akterjev – ovire in potenciali

Ker bo spremembe lahko spodbudilo zgolj delovanje akterjev, se sprašujem, ali in v kolikšni meri so kmetje sploh pripravljeni delovati – vstopati v politično arena in jo demokratizirati – in kaj njihovo delovanje blokira. Sistemске možnosti za vstopanje kmetov v oblikovanje kmetijske politike in s tem lastnih pogojev delovanja namreč obstajajo, saj obstajajo institucije, ki (vsaj formalno) predstavljajo interese kmetov, jim omogočajo, da so v njih aktivni, in imajo določen vpliv na zakonodajo. Med njimi je zagotovo največja in najpomembnejša zbornica. Vendar pa zbornice ali katerekoli druge institucije nihče od sogovornikov ni prepoznal kot predstavnika svojih interesov. Akter K1 tako meni, da je možnost vplivanja zgolj teoretična: »Kmetje ne vedo, kaj bi bilo treba spremeniti, kaj je družbeni sistem, kaj je zbornično organiziranje, kako naj bi zbornica vplivala na zakonodajo. Ne vedo, kako vstopiti v odločanje.« Hkrati pa ravno v sistemskih pogojih kmetje vidijo največje ovire, saj pravijo, da njihovo delovanje najbolj otežujejo administracija in zapletena pravila.¹³ Ovire jim pomenijo tudi nezadostni prihodki za preživetje in nepravilni odnosi v agroživilski verigi.¹⁴ Še zlasti ekološki kmetje, ki imajo višje stroške kmetovanja, omenjajo težave pri doseganju tržne vrednosti, ekološko kmetovanje pa zahteva tudi zelo veliko znanja, ki ga na sistemski ravni ne dobijo. Zato sogovorniki od kmetijske politike pričakujejo, da jim bo omogočila doseganje ustrezne tržne cene, varovala male in hribovsko-gorske kmetije, zmanjšala administracijo in več naredila na področju samooskrbe.

S tem pa že vstopamo na drugo raven – na raven imaginarijev kmetov –, kjer ugotavljam, da so še bolj kot sistemski pogoji pomembne ovire, ki izhajajo iz nji-

odšla v drugo zadrugo in zdaj vse mleko izvažata v tujino.

¹³ »Režejo nam roke in noge, nič ne moremo delati, ker smo nenehno omejeni z najrazličnejšimi predpisi, uredbami, zakoni.« (akter K3) »Saj še za svoje osnovno delo, ki si ga delal z veseljem in umirjeno, danes ne veš več, ali ti bodo kakšno kazen napisali, in pravzaprav ves čas s strahom živiš.« (akter K4)

¹⁴ »Politika je bila taka, da je nekdo izjavil, da mora biti slovenska hrana pol cenejša od uvožene, in takrat – pred šestimi leti – so nam grosisti zbili ceno za polovico, v trgovini pa ni bila nič nižja.« (akter E4)

hovich prepričanj o državi, o politiki, o lastni moči, o moči posameznih institucij ter iz pričakovanj, ki jih imajo do države in kmetijske politike. Ta prepričanja in pričakovanja sovpadajo in se dopolnjujejo z njihovo prevladujočo predstavo o lastni identiteti in vlogi, ki jo imajo kot kmetje v tem prostoru, in predstavami o vlogi, ki naj jo ima kmetijstvo v družbi. Obdelovanje zemlje in pridelava hrane sta v očeh kmetov namenjena predvsem njihovem lastnemu preživetju, kmetje pa se večinoma težko znajdejo v zahtevah čedalje večje tržne konkurenčnosti kmetijstva. Zato od države pričakujejo predvsem, da jim bo zagotavljala okolje za delovanje, v katerem bo to preživetje omogočeno.¹⁵ Medtem ko gre pri tem za neko univerzalno predstavo, pa se večje razlike med kmeti kažejo v njihovem pogledu na vlogo kmetijstva v družbi. Te razlike nam pomagajo razumeti kmete, ki kmetujejo bodisi na konvencionalen bodisi na ekološki način. Čeprav se marsikatero vrednote (npr. poštenost, delo in znanje) pojavljajo tako pri enih kot pri drugih, pa so ekološki kmetje pogostejše kot konvencionalni poudarjali zdravje in spoštovanje do zemlje in okolja kot pomembni vrednoti. Konvencionalni kmetje poudarjajo, da je glavni pomen kmetijstva v tem, da zagotavlja zadostne količine hrane za prebivalce, in zgolj v konvencionalnem načinu kmetovanja vidijo to možnost, medtem ko so prepričani, da z ekološkim kmetijstvom tega ni mogoče doseči. Čeprav se v glavnem strinjajo, da gre za najbolj naravno obliko kmetovanja, ekološkega kmetijstva ne vidijo kot splošno obliko kmetovanja v sodobni družbi, temveč zgolj kot dopolnilno obliko kmetovanja, ki je smiselna za hribovsko-gorske kmetije, saj je ročnega dela preveč, pridelkov pa premalo za vse prebivalce. Zgolj konvencionalni način kmetovanja jim bo po njihovem mnenju omogočal preživljanje sebe oziroma svoje družine ter doseganje osnovnega poslanstva kmetijstva – zagotavljanja prehranske varnosti. Hkrati opozarjajo, da je intenzivno kmetijstvo posledica številnosti populacije in načina življenja, kateremu se nismo pripravljene odpovedati. Ker pravijo, da sami uporabljajo zgolj toliko zaščitnih sredstev in umetnih gnojil, kot je nujno potrebno, in da ta tudi niso tako nevarna, večjih škodljivih vplivov na zdravje in okolje ne vidijo. Razlogov, zaradi katerih bi sploh razmišljali o ekološkem kmetijstvu, nimajo, saj si prizadevajo, da delajo dobro, kakovostno in da skrbijo, da so živali zdrave.

Ekološki kmetje na drugi strani vidijo ekološko kmetovanje kot edino pravo

¹⁵ Gre za predstavo, ki se sklada s preživetveno-samooskrbno logiko, značilno za slovensko družbo. O tem fenomenu piše Godina (2014), ko opisuje domačijski proizvodni način v staroslovenski družbi, kjer so pridelovali dobrine za lastno preživetje, presežki pa so bili namenjeni za tržno menjavo za dobrine, ki jih niso pridelali sami. Temeljni ekonomski cilj je zadovoljitev potreb pridelovalcev, medtem ko je v kapitalistični tržni menjavi prizadevanje usmerjeno k proizvodnji za menjalno vrednost, cilj pa je akumulacija bogastva. Tudi po prehodu v kapitalistično tržno logiko cilj kmetovanja ostaja pridelovanje za lastno preživetje, ker ni kulturnega kapitala za delovanje v razmerah kapitalistične tržne menjave, pa nastajajo težave pri prilagajanju tržnim razmeram. Medtem ko preživetveno-samooskrbno logiko zanimajo potrebe pridelovalcev, kapitalistično logiko zanima dobiček. Posamezniki v praksi še niso prestopili iz prve v drugo, kar se kaže v pritožbah, da Slovencem manjka poslovna mentaliteta, in prepričanjih, da je v Sloveniji narobe to, da država ne zagotavlja vsem dostojnega preživetja.

obliko kmetovanja, s katero prispevajo svoj delež k okoljski trajnosti in zagotavljajo zdravo hrano, ki bo človeka varovala pred boleznimi. Razen akterja E1, ki se je odločil za preusmeritev predvsem zaradi finančnih spodbud,¹⁶ vsi kmetujejo ekološko že dalj časa in se jim zdi drugačen način dela nesprijemljiv, saj pomeni njihovo osebno filozofijo in način zdravega življenja v sožitju z naravo. Ekološki kmetje priznavajo, da je težava ekološkega kmetijstva v pomanjkanju znanja, saj gre za zahtevnejšo obliko kmetovanja, o kateri se je veliko znanja izgubilo, medtem ko je kmetijskih svetovalcev za ekološko kmetijstvo izjemno malo, v prevladujočem prepričanju stroke, da ekološko kmetovanje ni potrebno, in v tem, da se kmetu to ekonomsko ne splača. Ekološki kmetje so se sicer večinoma strinjali, da v Sloveniji resda skoraj ni okoljsko zares spornih kmetijskih praks, in trdili, da razumejo konvencionalne kmete in njihov način dela, čeprav se z njimi ne strinjajo. Pomembnejši nesoglasji med enimi in drugimi sta tako predvsem v prepričanju o tem, ali ekološko kmetovanje sploh omogoča preživetje (predvsem) posameznika oz. njegove družine, pa tudi naroda, in v tem, kako pomembne so bile za posameznika vrednote ekološkega kmetijstva v primerjavi z zagotavljanjem boljšega ekonomskega položaja. Pa vendar se zdi, da med njimi ni večjih konfliktov in da je sobivanje različnih načinov kmetovanja mogoče – njihova pričakovanja do države se dopolnjujejo in soglasno zahtevajo pogoje, ki bodo vsem omogočili normalno preživetje. Prav tako se je pri obeh skupinah pojavljalo prepričanje, da država za samooskrbo ne naredi ničesar, čeprav bi moralo biti to eno njenih prioritetenih področij. Tako na kmetiji K1 kot ključno nalogo države vidijo podporo razvoju kmetij oz. vodenju kmetijske politike, ki bo povečevala proizvodnjo hrane v Sloveniji. Iz intervjujev lahko povzamemo, da se pri kmetih porajajo zahteve po spreminjanju strukturnih pogojev njihovega delovanja, predvsem po prijaznejši zakonodaji (kmetijski, davčni, socialni, okoljski) in sistemsko zagotovljeni ustrezni strokovni podpori. Neizpolnjenost pričakovanj, ki jih imajo kmetje do oblasti, se najbolj jasno manifestira v nerazumevanju med kmeti in državo, saj so kmetje prepričani, da država ne ve, kaj kmetijstvo potrebuje, in da je kmetijska politika oddaljena od njihove realnosti.¹⁷ Prav tako so prepričani, da so drugačne rešitve mogoče, in razlagajo, da je drugod za kmete bolj poskrbljeno.¹⁸

¹⁶ Akter E1 je sicer razmišljal o ekološkem kmetovanju že več let, saj je sicer ekološko ozaveščen, vendar se za to možnost ni odločil že prej, ker ga je kmetijska svetovalka prepričala, da to z ekonomskega vidika ni smotrna odločitev.

¹⁷ »Ti šolani ljudje brez prakse delajo samo škodo. Ker ti, če delaš, drugače vidiš, kot če gledaš.« (akter K2) »Ni povezave med državo in realnostjo.« (akter K3) »Kmetijska politika bi morala težiti k temu, da so oni zaradi nas zgoraj. Pri nas pa oni govorijo, kaj moramo mi delati, ne kaj mi potrebujemo, da bodo oni naredili, da bomo mi lažje delali.« (akter E4).

¹⁸ »V Avstriji ne moreš ... Poskusi prodati kaj slovenskega v Avstriji!« (akter K1) »Pri nas je tega premalo, da bi nas politika zaščitila in rekla: Kar ste pridelali, prodajte, če pa ne boste mogli, jih bomo pa mi vprašali, zakaj ne vzamejo, in jih kaznovali. /.../ V tujini pridejo h kmetu in mu rečejo: To boš sadil, ali si za to ali nisi? Če je, potem mu dajo načrt pridelave, on za to skrbi in potem odkupijo. In to je vse delo.« (akter E4)

Odgovornost za zagotavljanje pogojev vidijo na Ministrstvu za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano (ministrstvo). Menijo, da ministrstvo v veliki meri kroji kmetijsko politiko, le akterja K1 in K4 trdita, da lastne kmetijske politike nimamo, čeprav bi jo lahko imeli.¹⁹ Pri vseh sogovornikih je čutiti vsaj določeno težnjo po vključevanju v oblikovanje lastnih pogojev bivanja in delovanja, ki se kaže predvsem kot prepričanje, da bi morali biti v ta proces vključeni tudi mali kmetje, ali kot izražena želja po tem, da bi lahko sami prispevali predloge. Akterja E3 in E4 sicer pravita, da se s kmetijsko politiko ne želita ukvarjati. Pa vendar ravno izkušnja akterja E3, ki je bil v preteklosti aktiven pri spodbujanju ekološkega kmetijstva in je sodeloval pri oblikovanju standardov za ekološko kmetijstvo, kaže, da je bilo s časovnega in organizacijskega vidika tako vključevanje prezahtevno in je zato to opustil.²⁰ Tudi kmetijo E4 pri lastnem angažmaju najbolj ovira čas, ki bi ga morali za to nameniti, čeprav si želijo, da bi oblikovalci politik in odločevalci vedeli, kaj kmetje potrebujejo, in skladno s tem tudi ravnali. Med kmeti na splošno obstaja želja po tem, da bi bili slišani, da bi bili vključeni oziroma da bi bili vključeni njihovi interesi, vendar sami realne možnosti za to ne vidijo. Poziv k demokratizaciji in k odpiranju političnih aren za do zdaj izključene akterje ostaja preslišan, saj dejansko obstajajo kanali, prek katerih se lahko vključujejo v odločanje (npr. prek zbornice), vendar tega ne storijo zaradi ovir tako na sistemski ravni – je bodisi preveč zahtevno in zato nimajo časa ali/in znanja –, predvsem pa zaradi ovir v prepričanjih, saj skoraj vsi menijo, da tako ali tako ne morejo na nič vplivati, v institucijah, ki naj bi zastopale njihove interese, pa tega poslanstva ne prepoznavajo. Zato sta njihovo dejansko delovanje in odzivanje na dane razmere omejena predvsem na bolj ali manj uspešno prilaganje obstoječim razmeram in iskanje najbolj optimalne poti zase. Povezovanja, ki bi jim olajšalo uveljavljanje svojih interesov, je med njimi zelo malo.²¹ Na nekaterih kmetijah neznansko veliko vlagajo v nove tehnologije, v znanje, ki ga iščejo tako doma kot v tujini, in sledijo trgu,²² vendar niso vsi tako uspešni. Akter K2 mleko oddaja lokalni zadrugi, malo ga proda na domu, sicer pa se z nikomer ne družijo, ne

¹⁹ Močan vpliv na kmetijsko politiko pripisujejo še institucijam Evropske unije (K1, K3, K4, E1, E3, E4), trgovskim verigam (E3, K1, K3, K4) in velikim živilskim obratom (E3, K1, K3, K4), posamezni akterji pa so pomembne deležnike videli še v Zadružni zvezi Slovenije (E4, K4), velikih konvencionalnih kmetih (E1, E3), Skladu kmetijskih zemljišč in gozdov RS (E3, K4), Kmetijsko-gozdarski zbornici Slovenije (E4, K4), medijih (E4, K3), občini (E4, K3), potrošnikih (E4, K3), kmetijskem inštitutu (K4) in okoljskih nevladnih organizacijah (E4, K1).

²⁰ »Vse, kar smo počeli, je bilo na prostovoljni bazi – nešteto sestankov, poti ... Pa se ti potem zdi trapasto, imaš družino ... Eni so šli v državne službe, kot kmet pa ne moreš.« (akter E3)

²¹ »Kmet je postal en tak egoist. Zelo težko bi se trije skupaj poenotili in rekli: dajmo tole narediti. Zelo hitro bo kaj narobe, tudi če je za skupno stvar, da bi za mleko več dobili.« (Akte K4)

²² Na kmetiji K1 so spremenili tehnologijo iz baterijske v talno rejo kokoši, saj se taka jajca bolje prodajajo, na kmetiji K3 so lastnemu mleku dodali vrednost in z znanjem iz tujine odprli eno prvih sirarn v okolici, na kmetijah E3 in E4 pa so uvedli inovativne načine promocije in trženja: dnevi odprtih vrat na kmetiji, sodelovanje s krajevnim vrtcem, restavracijo, v sistemu skupinskih nakupov in sistemu zelenih zabojčkov.

spremlja, kaj se dogaja, in vse dni dela na kmetiji. Z glavno vrednoto, delom, se ne more preživeti, kar ga še dodatno demotivira: »Čez pet let bom crknu, rajtam ... ne bo več šlo, če bojo tko delal, kot zdej... če bojo sam pobiral, ane. Ne vem ..., če ni vredn delat, ni vredn (sic).«

Prepad med ministrstvom in kmeti

Prepričanje in hkrati glavni očitek kmetov, da se država sploh ne zaveda, katere so največje težave slovenskega kmetijstva, pa nekako ne sovpadajo s pojasnjevanjem ministrstva o tem, katere so te težave.²³ Nizka stopnja samooskrbe v povezavi z upadanjem proizvodnje slovenske hrane zadnjih 23 let, pretirana administracija in zapletena birokracija so tista ključna področja, ki naj bi jih država urejala s svojimi ukrepi in politikami. Kot ovire na ministrstvu prepoznavajo še neravnovesja v prehranski verigi, neorganiziranost in majhnost kmetij, zavedajo pa se tudi majhnega deleža ekoloških kmetij. Ministrstvo je že nekoliko poseglo v zmanjšanje administracije pri pravilih, ki so v domeni slovenske politike,²⁴ v odnose znotraj agroživilske verige,²⁵ spodbuja pa tudi povezovanje v sektorjih, ki so tržno slabše organizirani, ter skupinske naložbe in tehnološki razvoj kmetijstva.²⁶ Usmerja se v povečevanje pridelave hrane (predvsem pri vrtninah in žitaricah), stabilizacijo proizvodnje mleka, zaščito gorsko-hribovskih kmetij in povečevanje količine slovenske hrane v javnih zavodih. Večjo samooskrbo skuša ministrstvo od leta 2011 doseči s sistemsko promocijo lokalne hrane.²⁷ Ukrepi, ocenjujejo na ministrstvu, so uspešni – pred desetimi leti je domačo hrano iskala tretjina potrošnikov, zdaj pa že dve tretjini. Nizke stopnje samooskrbe z zelenjavo in krušnimi žiti spodbuja z dodatnim plačilom na hektar za te proizvode, ob odpravi mlečnih kvot pa poleg promocije in dodatnih plačil gorsko-hribovskim kmetijam sodeluje s kitajsko

²³ Vir sporočil države so transkripti sej Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano trenutnega sklica Državnega zbora, sprejeta zakonodaja in druga vladna gradiva.

²⁴ Konec julija 2015 je ministrstvo z novo Uredbo o dopolnilnih dejavnostih na kmetiji zmanjšalo administracijo na kmetijah z odpravo posebnih evidenc za njeno opravljanje, načrtujejo pa še nadaljnje delo na področni zakonodaji.

²⁵ Eden odmevnejših projektov ministrstva v sodelovanju z drugimi deležniki je bil »Kodeks dobrih poslovnih praks med deležniki v agroživilski verigi«, k spoštovanju katerega so se trgovci zavezali že leta 2011, leta 2014 pa je bil nadgrajen s spremembo Zakona o kmetijstvu (Zkme-1), ki med drugim ureja plačilne roke za t. i. hitro pokvarljiva živila in ustanavlja institucijo Varuha odnosov v verigi preskrbe s hrano.

²⁶ Ukrepi med drugim podpirajo tehnološko posodobitev kmetij, združevanje proizvodnje, sortiranje in plasiranje na trg, prenose znanja in specializirano svetovanje, mlade prevzemnike kmetij, ki morajo zdaj izpolnjevati tudi pogoj glede stopnje izobrazbe, in druge.

²⁷ Velik del promocije je izobraževanje. Znan ukrep je predvsem dan slovenske hrane, ki se izvaja v vseh slovenskih osnovnih šolah in vrtcih, ministrstvo pa načrtuje še dodatno komunikacijo z domačim potrošnikom, naj išče lokalno hrano in tako podpre slovenskega kmeta.

vlado pri odpravljanju administrativnih ovir in odpiranju kitajskega trga za izvoz. Na področju ekološkega kmetijstva je ministrstvo povečalo sredstva in prav tako sprejelo določene ukrepe.²⁸

Ob izvajanju ukrepov, s katerimi skušajo slediti strategiji slovenskega kmetijstva, pa na ministrstvu ugotavljajo, da se kmetje na ukrepe zelo slabo odzivajo ali pa se sploh ne. Pri tem poudarjajo, da ne morejo predpisati, organizirati ali dati pobude za poslovno povezovanje ali skupne tehnološke investicije, lahko pa zanje ustvarjajo možnosti: prostor, strokovno in tehnično podporo oziroma financiranje. Ukrepi, pravijo na ministrstvu, obstajajo, vendar jih je treba tudi izkoristiti. Rešitev vidijo predvsem v še boljšem prenosu informacij do kmetic in kmetov, kjer vidijo pomembno vlogo zbornice, da to znanje prenese do svojih članov.

Nerazumevanje med kmeti in državo pa ostaja. Sprašujem se, ali bo kmete dodatno obveščanje o obstoječih ukrepih in možnostih, ki so jim na voljo, prepričalo, da se bodo začeli nanje tudi odzivati. Skozi pogovore z akterji sem še bolj utrdila prepričanje, da se ne bodo. Tako se zgolj prenaša vsebina kmetijskih politik, ne odpravljajo pa se blokade, ki uspešno implementacijo kmetijske politike ovirajo in so hkrati tiste točke, o katerih se je treba začeti pogovarjati. Trenutne systemske možnosti akterjem do neke mere sicer omogočajo, da prek določenih kanalov vplivajo na samo vsebino kmetijskih politik oziroma ukrepov, pri tem pa se ne obravnavajo vprašanja o systemskih pogojih tega vključevanja. Še manj se obravnavajo omejitve na ravni predstav, prepričanj in pričakovanj, ravno te pa močno ovirajo doseganje ciljev kmetijske politike. Akter K4 na podlagi svojih preteklih izkušenj sploh ne verjame več, da bi lahko obstajala organizacija, ki bi predstavljala interes kmetov in hkrati imela neko pomembno pogajalsko izhodišče do države. Še tako intenzivno vključevanje zbornice ali katerekoli druge institucije ne bo prepoznano kot demokratično in legitimno, dokler je ne bodo kmetje prepoznali kot predstavnicu svojih interesov. Hkrati bo ministrstvo prepričano, da v pogovore in skupno oblikovanje politik vključuje vse ključne deležnike. Zato se razprava mora prestaviti iz same vsebine ukrepov kmetijske politike na raven predstav, pričakovanj in prepričanj, ki jih imajo tako eni kot drugi o politiki, o delovanju ter o vlogah in zmožnostih enih in drugih, ter na raven systemskih pogojev njihovega oblikovanja, ki določajo, kdo in kako je vključen v ta proces. Tako akter E4 od države pričakuje pogovor s trgovci, zakaj ne kupujejo njihove hrane, njeno sodelovanje pri systemskem načrtovanju pridelave ter zagotavljanje odkupa pridelane hrane, medtem ko ministrstvo izvaja ukrepe, povezane z ozaveščanjem potrošnikov, naj zahtevajo in kupujejo slovensko hrano. Zato je akter E4 še vedno prepričan, da ministrstvo na tem področju ne naredi ničesar. Pri drugih akterjih zaznavam podobno. Na podlagi predstav o tem, kaj bi morala zanje država narediti oziroma kako bi morala

²⁸ V Sloveniji je bila ena od težav ekološkega kmetijstva, da smo imeli velike površine ekološkega travinja, ki nikoli ni prišlo do živali v obliki krme, z novimi ukrepi pa se to ureja in spodbuja k več ekološke hrane.

zanje poskrbeti, ter na podlagi izkušenj iz preteklosti ostajajo prepričani o obstoju omejitev, čeprav so se na nekaterih področjih stvari tudi že spremenile: zbornica/zadruga ne dela za blagor kmetov; ukrepi podpirajo samo velike kmete; svetovalci ničesar ne vedo; z ekološkim kmetijstvom se ne da preživeti itd.

Sklep

Pred zaključkom članka sem izvedela, da je akter E1, ki je bil med intervjujem še v preusmeritvi, ekološki certifikat vrnil, izstopil iz ekološkega kmetijstva in se znova odločil za konvencionalno kmetovanje. Pravi, da ne dosega realne cene in da so stroški previsoki. Drugih tržnih poti ali povezovanja ni iskal, prav tako ni sodeloval v interakcijah, kjer bi se lahko spreminjala prepričanja, ki bi mu omogočila drugačno delovanje, sistemsko pa ta oblika kmetovanja še vedno ni podprta v taki meri, da bi kmete zares spodbujala v preusmeritev. Za ekološko kmetovanje se tako še vedno odločajo predvsem tisti kmetje, ki se jim zdijo vrednote ekološkega kmetijstva (npr. okolju prijazen način pridelave hrane) tako pomembne, da si ne predstavljajo drugačnega kmetovanja, medtem ko se drugi kmetje, ki se jim skrb in spoštovanje do okolja sicer prav tako zdita pomembna, zanj ne bodo odločili, temveč bo prevladal ekonomski vidik. Ni odveč spomniti, da ti kmetje lastno delovanje še vedno vidijo kot skladno z drugimi vrednotami in prepričanja o tem, kaj je osnovni namen kmetijstva, zato ne vidijo razloga, da bi se odločili za ekološko kmetijstvo. Tudi na področju vlaganja v znanje in razvoj velja, da tisti kmetje, ki jim znanje pomeni pomembno vrednoto, vanj vlagajo sami, vendar pravijo, da sistemske podpore za to niso dobili, hkrati pa so čedalje manj pripravljeni »sodelovati« z državo oziroma se odzivati na ukrepe.

Zato je namen prispevka predvsem osmišljanje nerazumevanja, do katerega prihaja med kmeti in državo in ki pripomore k temu, da kmetijske politike ne dosegajo zelenih učinkov. Z vstopom v imaginarije akterjev želim pokazati, da je treba za uspešnejšo kmetijsko politiko najprej začeti odstranjevati tako mentalne kot sistemske ovire, in sicer tako, da se pogovor iz vsebine kmetijskih politik prestavi na raven, kjer se bodo soočala mnenja o sistemskih možnostih vstopanja v kmetijsko politiko, in kar je še pomembnejše, kjer se bodo soočale njihove predstave, prepričanja in pričakovanja. Za to pa je treba vzpostaviti komunikacijske platforme in kanale, kjer bo taka komunikacija sploh mogoča, in akterjem, ki se želijo vključevati, s sistemskim odpiranjem političnih aren to omogočiti. V obstoječi institucionalni strukturi namreč ni komunikacijskih kanalov, kjer bi se taka prepričanja soočala in bi bili kmetje dejansko pripravljeni sodelovati. Šele vzpostavljanje možnosti za vključevanje akterjev z drugačnimi izkušnjami in prepričanja bo lahko omogočilo odstranjevanje obstoječih blokad in spreminjanje tudi na drugih ravneh. Če bodo ekološki kmetje imeli možnost pokazati, da se da preživeti in zagotoviti dovolj hrane za samooskrbo, bo to lahko odprlo pot spremembam prevladujočih prepri-

čanj in posledično tudi pot za spreminjanje na ravni sistemskih pogojev delovanja. Dokler pa se bodo pogovori odvijali zgolj na ravni vsebine in ukrepov kmetijske politike, se bo nerazumevanje med ministrom (državo) in kmetom (pridelovalci hrane) ohranjalo in čeprav bodo obravnavali ista vprašanja, drug drugega ne bodo slišali. Prispevek naj torej ostane predvsem poziv k soočanju vrednot, pričakovanj in predstav, saj se le tako lahko začnejo spreminjati prevladujoča družbena prepričanja in začnejo padati blokade, ki ovirajo učinkovito skupno delovanje tako kmetov kot tudi države in s tem doseganje ciljev kmetijske politike.

Literatura

- ARCHER, MARGARET SCOTFORD (1995): *Realist Social Theory; The Morphogenetic Approach*. Cambridge: University Press Cambridge.
- CHAMBERS, SIMONE (2003): Deliberative democratic theory. *Annual review of political science*: 307–326.
- DRYZEK, JOHN S. IN CHRISTIAN LIST (2003): Social choice theory and deliberative democracy: a reconciliation. *British Journal of Political Science* 33(1): 1–28.
- FORESTER, JOHN (1992): *Critical ethnography: on fieldwork in a Habermasian way*. London: Sage Publications.
- GODINA, VESNA VUK (2014): *Zablode Postsocializma*. Ljubljana: Beletrina.
- HABERMAS, JÜRGEN (1984): *The theory of communicative action: Reason and the rationalization of society, zv. 1*. Boston: Beacon.
- HABERMAS, JÜRGEN (1987): *The Theory of Communicative Action: Lifeworld and System. A Critique of Functionalist Reasoning, zv. 1*. Boston: Beacon.
- HEALEY, PATSY (1992): Planning through debate: the communicative turn in planning theory. *Town planning review* 63(2): 143.
- KITSCHOLT, HERBERT (1980): *Kernenergiepolitik: Arena eines gesellschaftlichen Konflikts*. Frankfurt/Main, New York: Campus Verlag.
- MINISTRSTVO ZA KMETIJSTVO IN OKOLJE (2014): *Poročilo o stanju kmetijstva, živilstva, gozdarstva in ribištva v letu 2013*. Dostopno na: http://www.kis.si/f/docs/Porocila_o_stanju_v_kmetijstvu_OEK/ZP-2013-splosnopriloge.pdf (21. avgust 2015).
- LUKŠIČ, ANDREJ (2005): Modificiranje in odpiranje okoljskih javnopolitičnih aren. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 33(2019): 91–107.
- LUKŠIČ, ANDREJ (2009): Konec demokracije. *Teorija in praksa* 46(5): 537–558.
- MARSH, DAVID (2005): *Teorije i metode političke znanosti*. Zagreb: Fakultete političkih znanosti Sveučilišta.
- MINISTRSTVO ZA KMETIJSTVO, GOZDARSTVO IN PREHRANO. Dostopno na: www.mkgp.gov.si (20. avgust 2015).
- MINISTRSTVO ZA KMETIJSTVO, GOZDARSTVO IN PREHRANO (2013): *16. oktober - svetovni dan hrane*. Dostopno na: http://www.mkgp.gov.si/nc/si/medijsko_sredisce/novica/article/12029/6833/ (23. avgust 2015).

- MINISTRSTVO ZA KMETIJSTVO IN OKOLJE (2014): *Strategija za izvajanje resolucije o strateških usmeritvah razvoja slovenskega kmetijstva in živilstva do leta 2020*. Dostopno na: http://www.mkgp.gov.si/fileadmin/mkgp.gov.si/pageuploads/podrocja/Kmetijstvo/strategija_razvoj_slo_kmetijstva_2020.pdf (18. avgust 2015).
- PERPAR, ANTON IN ANDREJ UDOVČ (2010): Realni potencial za lokalno oskrbo s hrano v Sloveniji. *Dela* 34: 187–199.
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2011): *Resolucija o strateških usmeritvah razvoja slovenskega kmetijstva in živilstva – Zagotovimo.si hrano za jutri (ReSURSKŽ)*. Uradni list RS 25/2011. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=RESO80> (23. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2014): *1. nujna seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 12. september*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (20. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2014): *1. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 25. september*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (20. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2014): *2. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 14. oktober*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (21. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2014): *3. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano in 8. seja Odbora za zadeve Evropske Unije, 4. november*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (21. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2015): *6. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 15. januar*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (21. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2015): *9. nujna seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 11. marec*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (21. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2015): *7. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 8. april*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (22. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2015): *14. nujna seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 28. maj*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (22. avgust 2015).
- REPUBLIKA SLOVENIJA, DRŽAVNI ZBOR (2015): *8. seja Odbora za kmetijstvo, gozdarstvo in prehrano, 3. junij*. Dostopno na: <https://www.dz-rs.si/wps/portal/Home/deloDZ/seje/sejeDt/poDt/izbranoDt?idDT=DT013> (22. avgust 2015).
- SAGER, T. (1994): *Communicative planning theory*. Avebury: Aldershot.
- SLABE, ANAMARIJA, ALEŠ KUCHAR, LUKA JUVANČIČ, ARIANA LUCIJA TRATER-SUPAN, BARBARA LAMPIČ, JURIJ POHAR, MAJA GOREČAN IN URŠKA KODELJA (2010): *Analiza stanja in potencialov za rast ponudbe ekoloških proizvodov v luči doseganja cilja*

- Akcijskega načrta za razvoj ekološkega kmetijstva v Sloveniji do leta 2015*. Ljubljana: Inštitut za trajnostni razvoj.
- SLABE, ANAMARIJA, BARBARA LAMPIČ IN LUKA JUVANČIČ (2011): Potenciali ekološke pridelave za trajnostno lokalno oskrbo s hrano v Sloveniji. *Dela* 36: 93–109.
- SLABE-ERKER, RENATA (2012): *Parametri trajnostnega razvoja kmetijstva*. Ljubljana: Inštitut za ekonomska vprašanja. Dostopno na: <http://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-VKQKEWKE/934ec35a-b753-48c6-b416-e0bdb2af8a7b/PDF> (10. avgust 2014).
- STATISTIČNI URAD REPUBLIKE SLOVENIJE (2001): *Popisi na slovenskem 1948–1991 in Popis 2002*. Dostopno na: <https://www.stat.si/popis2002/gradivo/popisna.pdf> (15. avgust 2015).
- UREDBA O DOPOLNILNIH DEJAVNOSTIH NA KMETIJI. Uradni list RS 52/2015. Dostopno na: <http://www.pisrs.si/Pis.web/pregledPredpisa?id=URED6925> (20. avgust 2015).
- VLADA REPUBLIKE SLOVENIJE (2013): *Državni razvojni program Republike Slovenije 2007–2013*. Dostopno na: <http://www.pora-gr.si/DRP2007-2013.pdf> (17. avgust 2015).
- VOLFAND, JOŽE (2014): Ponovno odkrito vprašanje prehranske varnosti. Intervju z Emilom Erjavcem. *Embalaža – Okolje – Logistika, specializirana revija za trajnostni razvoj* (86). Dostopno na: <http://www.zelenaslovenija.si/revija-eol-/aktualna-stevilka/okolje/2559-ponovno-odkrito-vprasanje-prehranske-varnosti-eol-86> (10. avgust 2015).
- ZAKON O KMETIJSKO-GOZDARSKI ZBORNICI SLOVENIJE (ZKGZ). Uradni list RS 69/2004 – uradno prečiščeno besedilo, 117/2006 – ZDavP-2, 26/2008 in 7/2009 – odl. US.
- ZAKON O KMETIJSTVU (ZKME-1). Uradni list RS 45/2008, 57/2012, 90/2012 – ZdZPVHVVR, 26/2014 in 32/2015.